

КАПИТЕЛ 8 / CHAPTER 8⁸**CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE: PRESERVATION TRENDS IN THE CONDITIONS OF THE CONFIRMATION OF TOTALITARISM IN THE UKRAINIAN SSR AND DEVELOPMENT IN EMIGRATION (1920s - 1939): HISTORIOGRAPHY, SOURCES, METHODOLOGY AND RESEARCH METHODS**

DOI: 10.30890/2709-2313.2025-36-03-037

Вступ.

Актуальність дослідження обумовлюється розкриттям кризь призму огляду історіографічного, джерельного та методологічного і методичного аспектів значення культурної спадщини України як важливого елемента національної ідентичності в умовах історичних випробувань тоталітаризму й еміграції та показом необхідності збереження культурної спадщини для інтеграції національного надбання в сучасний світовий контекст.

8.1. Історіографічний аспект.**8.1.1. Загальні праці.**

Вони стосується насамперед визначенням науковості, об'єктивності та інших факторів, що впливають на значимість дослідження для аналізу та узагальнення інформативно-джерельного матеріалу. У цьому відношенні автор стоїть на позиції тих дослідників, які неупереджено вивчали та надавали переосмислені об'єктивні оцінки як періоду так і змісту подій, що складали його сутність.

З огляду на це основу наступних положень історіографічного огляду становлять праці науковців, які побачили світ у перші роки після проголошення Незалежності України.

Серед досліджень загального характеру слід назвати фундаментальні

⁸Authors: Sabardak Iaroslav Valeriyovych

Number of characters: 29540

Author's sheets: 0,74

монографічні вивчення відомих сучасних вчених України – «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» (В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький – 1991 р.) [1]; «Сталінізм і українська інтелігенція» (Г. Касьянов, В. Даниленко – 1992 р.) [2]; «Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії». (Ю. Шаповал – 2001 р.) [3].

Цю когорту видань органічно доповнюють наукові доробки єдиної української історичної науки, авторами яких є представники української діаспори – «Діячі української культури: 1920-1940 рр.: Жертви більшовицького терору» (В. Петров – 1992 р.); «Українська академія наук. Нарис історії» (Н. Полонська-Василенко – 1993 р.); «Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу» (М. Семчишин – 1993 р.); «Україна першої половини ХХ ст.» (Г. Гунчак – 1993) та ін..

За своїм змістом та спрямованістю вони демонструють затвердження наукових підходів до проблем об'єктивно-наукового висвітлення історичних подій, що пов'язані з формуванням та збереженням культурної спадщини України.

Серед праць цього періоду слід виокремити фундаментальне видання науковців Інституту історії України НАН України «Українізація 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки». Творчий колектив авторів успішно вирішив мету та завдання, серед яких насамперед виокремлюються: аналіз суті та наслідків проведення під гаслами «коренізації» кадрової політики та відповідного спрямування реформ у таких сферах, як освіта та культура, на ідеологічних засадах більшовизма та в умовах зростаючого тоталітаризму; дослідження паралельного протидійного офіційному процесу, який визрівав та впливав у русло боротьби за національну свідомість і національне відродження; проведено порівняння та обґрунтована специфічність проявів та суті процесів «українізації» в УСРР та в еміграції [4].

8.1.2. Автореферати дисертацій та статті.

Ця група наукових доробок складається з оприлюднених результатів

захищених дисертацій на здобуття наукових ступенів докторів та кандидатів історичних та інших гуманітарних наук з різних аспектів культурної спадщини України та публікації їх здобувачів, що особливо плідно розпочалися з нових позицій об'єктивності, науковості та науково обґрунтованих принципів сучасної методології та методики поповнювати історіографічну складову із зазначених проблем з початку 90-х років XX століття вже в умовах Незалежної України.

За своїм змістом **по тематиці вони поділяються на дві групи.**

До першої слід віднести публікації, що відтворюють головним чином **процеси поповнення, збереження та втрат культурної спадщини України на теренах УСРР в умовах затвердження тоталітаризму.**

У 1999 році дослідник Л.М. Новохатько захистив докторську дисертацію «Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.)». У ній проаналізовано соціально-економічні та культурні процеси в Україні у 1920-х – середині 1930-х років, розглянуто їх у контексті національної політики радянської держави. Досліджено вплив політики українізації на розвиток освіти, науки, літератури та мистецтва, а також зроблено ґрунтовний аналіз наслідків репресивних заходів радянської влади щодо української інтелігенції та культурних діячів. Дослідник робить висновки про суперечливий характер національної політики СРСР, яка, з одного боку, сприяла розвитку української культури, а з іншого – призводила до її уніфікації та русифікації [5].

Характерним прикладом виступає і **дослідження І.Б. Автушенко** з теми «Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. XX ст.), що захищене у 2001 р.

Захисту передувала плідна дослідницька робота протягом декількох років, що дозволило здобувачі наукового ступеня кандидата історичних наук ґрунтовно висвітлити в статтях та виступах на конференціях наступні питання періоду 20-х – 30-х років XX століття: українська культура, наука та освіта під ідеологічним контролем тоталітарної системи поставали під безмежний вплив політики радянської держави, що особливо вбачалося в діяльності ВУАН та вищої школи

[6]; утвердження етики лівого радикалізму в культурному житті України [7]; вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України [8]; українська інтелігенція як об'єкт політичних репресій [9]; особливості культурного розвитку України в умовах тоталітаризму [10] та політичні репресії як метод радянської культурної сфери України в українській радянській та сучасній історіографії [11].

На захист були винесені та успішно вирішені наступні завдання: «... обґрунтувати поняття терміну «Тоталітаризація» і правомірність його застосування; проаналізувати стан наукової розробки та джерельну базу предмета дослідження; дослідити процес утвердження етики лівого радикалізму в культурній творчості; з'ясувати ефективність засобів і методів, якими користувалась більшовицька партія для встановлення партійно-державного контролю над культурним життям України; проаналізувати вплив політичних репресій на свідомість творчої інтелігенції та її діяльність як одного з методів тоталітаризації; оцінити наслідки здійснення політики більшовицького уряду стосовно творчої інтелігенції і сфери культури». Серед важливих висновків можна виділити наступні: «... в умовах державного поневолення культура залишилася сферою суспільного життя, найбільш здатною до опору поневолювачам; ... у своїх основах і принципах культура має бути незалежною від держави, тим більше політичної кон'юнктури чи ідеологічних впливів. Сьогодні важливо визначити перспективи розвитку культурної сфери, враховуючи уроки 1920-30-х років; ... Вільний розвиток культури та кращих національних традицій можливий лише за умов, що їх забезпечує демократична, незалежна держава. І навпаки, повноцінний розвиток національної культури, наповнений національним змістом неможливий при політичному безправ'ї, бездержавному існуванні нації, свідченням чого є українська культура в 1920-30-ті роки» [12].

Ще одним характерним прикладом досліджень цієї групи виступає і дисертація Н.Т. Гогохії «Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз».

За період підготовки до захисту дисертантка на основі опрацювання великого масиву різноманітних джерел оприлюднила результати у публікаціях, що переконливо висвітлюють наступні питання: українське радянське місто та його роль у процесі соціокультурних перетворень у 1929-1938 рр.[13]; особливості урбанізаційних процесів у Донбасі у 30-х рр. XX ст. [14]; духовне життя українського індустріального міста у 30-х роках XX століття [15]; українське “соцмісто” 30-х рр. XX ст.: мрії та реальність [16]; зміни у духовному житті українського суспільства в контексті урбанізаційних процесів в УРСР у 30-х роках XX століття [17]; побут шахтарів Донбасу та урбанізаційні процеси 30-х рр. XX ст. [18].

У другому розділі – «Соціокультурний розвиток українських міст у 1929–1938 роках» – увага акцентується на процесі соціокультурних перетворень крізь призму розвитку та особливостей урбанізації. Третій розділ присвячено повсякденному життю міста і він має саме таку назву. Важливими є такі положення: 1) перегляд духовних цінностей та зміни в суспільстві супроводжувались у містах створенням нового способу мислення, нової світоглядної системи, згідно якої релігія вважалась несумісною з розвитком нового суспільства, а суспільну мораль було поставлено на підлегле місце, яке було підпорядковано інтересам класу пролетаріїв; 2) урбанізація постала основним знаряддям радянської та русифікації населення міст; міста, в свою чергу, генерували процес штучного створення нової спільноти – радянського народу шляхом впровадження російської культури та мови; 3) система всебічного впливу на особистість стала наполегливо проводитися через контрольовані партійним і державним апаратом школу, мистецтво, державні й громадські організації; 4) місто починає відігравати роль генератора специфічної міської «пролетарської» культури, яка звідси розповсюджується по невеличких містечках і селах. Як висновок, у роботі стверджується, що в умовах тоталітарного режиму, який формувався в досліджуваний період, культура теж ставала тоталітарною. В ній відбувалося поступове переродження та трансформація в нову систему цінностей, тобто відбувалася Тоталітаризація

культури [19].

Теоретичним проблемам культурної спадщини України присвячені дослідження талановитої науковиці **Я.В. Верменич**. У 1993 р. на кафедрі історії України Київського державного педагогічного інституту іноземних мов вона закінчила аспірантуру та захистила кандидатську дисертацію «Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми». Серед основних положень слід виокремити наступні: дослідження аналізує політику українізації, впроваджену радянською владою у 1920-1930-х роках, її політичні та культурні аспекти; авторка розглядає передумови, хід та наслідки українізації, а також її вплив на розвиток української культури, освіти та національної свідомості; робота підготована на високому науковому рівні та всім своїм змістом акцентує увагу на суперечностях між офіційною політикою та реальними практиками, а також на реакції суспільства на ці процеси [20].

Подальший науковий пошук сприяв поглибленню теоретичних висновків, зокрема у розробці науково-методологічних проблем у галузі історичної регіоналістики в Україні, яке визначило новий проміжний успіх дослідниці – захист у 2005 році дисертації на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук з теми «Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми» [21].

Особливості ролі українізації у суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті роки розглянуті і в дисертації Л.В. Блінди, яка захищена у 1992 році [22].

Також доповнює розуміння суті подій цього змістовного періоду в УСРР **наукова доробка про роль та значення українознавства. У контексті подій 1918-1928 рр. вони ґрунтовно проаналізовані у дисертаційному дослідженні Т.Ю. Горбань.**

Серед основних положень можна виокремити наступні: дослідження аналізує розвиток українознавства як наукової дисципліни в період національно-культурного відродження 1918–1928 рр.; авторка розглядає діяльність наукових установ, освітніх закладів та громадських організацій, які сприяли вивченню та

популяризації української мови, літератури, історії та культури; у роботі проаналізоване, обґрунтоване і підкреслене значення української мови [23].

Друга група наукових доробок стосується висвітлення питань поновлення та збереження культурної спадщини України поза межами УСРР – на західноукраїнських землях та в еміграції.

Серед досліджень цієї групи виділяється наявністю не тільки значного фактологічного матеріалу, а й професіональним опрацюванням його шляхом ретельного аналізу, узагальнень та отриманням і наведенням ґрунтовних висновків **дисертаційна праця С.П. Качараби**, що була захищена з теми **«Еміграція з Західної України. 1919-1939»** у Львові в 2003 р.

При дослідженні процесу еміграції з Західної України у період між Першою та Другою світовими війнами, по-перше, вчений розкрив причини та узагальнив масштаби цього процесу.

По-друге, ним вивчений соціально-економічний склад емігрантів, а також основні напрямки їх переселення.

По-третє, особливу увагу дослідник приділяє ролі українських емігрантів у збереженні національної ідентичності та культурної спадщини на нових місцях проживання, їхній громадській та культурно-освітній діяльності, а також зв'язкам із батьківщиною [24].

На зламі XX та XXI століть була захищена низка дисертаційних робіт, що своїм змістом та спрямування розкривали діяльність українців, які перебували в еміграції та робили визначений внесок у справу збереження та поповнення культурної спадщини України з урахуванням специфіки свого місцезнаходження.

У 1996 році дослідник **В.Б. Череватюк успішно захистив** в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, м. Київ **дисертацію** на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук з теми **«Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-ті роки XX століття»**.

У своїй дисертації Віктор Череватюк досліджує діяльність українських

емігрантів у Франції у міжвоєнний період. Він аналізує створення та функціонування українських громадських організацій, освітніх установ та наукових товариств, які сприяли збереженню національної ідентичності та культурної спадщини серед української діаспори. Дослідник також розглядає вплив цих організацій на інтеграцію українців у французьке суспільство та їхній внесок у розвиток українсько-французьких культурних зв'язків [25].

У Київському університеті імені Тараса Шевченка у 1997 році була розглянута та затверджена дисертація **Т.В. Бублик на тему «Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20-30-ті роки ХХ століття».**

Серед основних положень виокремлюються наступні: 1) дослідження присвячене аналізу наукової та культурно-освітньої діяльності українських емігрантів у міжвоєнний період у Чехословаччині та Німеччині; 2) авторка розглядає створення та функціонування українських наукових і освітніх установ, зокрема Українського вільного університету в Празі та Мюнхені, Української господарської академії та інших організацій, які сприяли розвитку української науки та культури в еміграції; 3) робота підкреслює роль української еміграції у збереженні, поповненні та розвитку національної культури, мови та ідентичності за межами Батьківщини [26].

2003 рік став завершальним для дослідника наукової праці «Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920-1939 рр», який з успіхом захистив кваліфікаційну роботу на засіданні вченої ради в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича.

Серед основних положень можна вказати на наступні: дослідження присвячене аналізу діяльності товариства «Просвіта» на території Прикарпаття у міжвоєнний період; автор розглядає освітні, культурні та просвітницькі ініціативи товариства, спрямовані на підвищення національної свідомості та культурного рівня українського населення; наукова робота підкреслює роль «Просвіти» у збереженні та популяризації української мови, традицій та культурної спадщини в умовах польської влади [27].

Таким чином, навіть наведений в історіографічній частині розділу глави монографії надає можливість зробити висновки про визначені здобутки у дослідженні проблеми збереження та розвитку культурної спадщини України у складні роки міжвоєнного періоду. Водночас він наочно демонструє актуальність та необхідність продовження наукових розвідок у цьому напрямку в умовах неоголошеної терористичної війни, що розв'язана рф.

8.2. Джерельна база дослідження.

8.2.1. Основні групи джерел.

Дослідження стану, збереження та втрат культурної спадщини України в період 1920-х – 1939 роках базується на широкому спектрі джерел, які умовно можна розділити на три основні групи: архівні матеріали, періодичні видання, а також спогади й листування діячів культури.

8.2.2. Архівні матеріали

Архівні документи є найважливішою базою для вивчення проблеми. До цієї групи відносяться:

Матеріали центральних архівів України (Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний історичний архів України в Києві та Львові), які містять документи про політику радянської влади в галузі культури, акти націоналізації пам'яток, звіти про реставраційні роботи та акти знищення культурних об'єктів.

Примітка: **Центральний державний історичний архів у Львові** містить колосально багату збірку документів до історії Галичини. Поки що центральна архівна установа має скромно наповнений [розділ Е-Архів](#) – це мало затребувані дослідниками документи з фондів 12 (переворський гродський суд) 132 (колекція листів державних, громадських та церковних діячів 1516-1888) і 310 (Український університет у Львові), а також більш популярний фонд 618, що

містить метричні книги костелів. Втім, викладені в доступ метрики можна й так знайти на FamilySearch, як і більшість метричних книг з цього архіву. Значно краще ситуація виглядає з довідковим апаратом, адже на сайті вже доступні для перегляду десятки описів фондів ЦДІАЛу.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) зберігає документи органів державної влади, що працювали на теренах України впродовж XX століття – це документація Центральної ради, органів УНР, держави Павла Скоропадського, Директорії, радянського періоду і німецької окупації. Сьогодні в онлайн доступі знаходяться сотні документів до історії Національної революції 1917-1921 років, матеріали, пов'язані з такими діячами як Симон Петлюра, Михайло Грушевський та інші.

Посилання: [Архівні документи онлайн: де і як шукати? Частина II. Документи онлайн з державних архівів Волинської, Рівненської та Житомирської областей_ https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-articles/127-dazo-daro-davo-online](https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-articles/127-dazo-daro-davo-online)

[Архівні документи онлайн: де і як шукати? Частина III. Державні архіви Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей _ https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-articles/128-arkhivni-dokumenty-onlajn-3](https://rodovody.com.ua/index.php/uk/ua-articles/128-arkhivni-dokumenty-onlajn-3)

Документація місцевих органів влади та музейних установ, що відображає конкретні аспекти збереження культурної спадщини на локальному рівні (постанови про вилучення церковного майна, інвентаризаційні списки музеїв тощо).

Джерела з архівів діаспорних організацій (зокрема, Інституту української культури, архіву НТШ у Сарселі, Франція), які відображають діяльність української інтелігенції за кордоном у збереженні національної спадщини.

Примітка: Архівні матеріали, що містять документи Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), який займався охороною пам'яток культури у 1920-х роках, є ключовим джерелом для аналізу політики в галузі охорони пам'яток в УРСР.

8.2.3. Періодичні видання

Преса та періодика міжвоєнного періоду дають можливість простежити дискусії щодо збереження культурної спадщини, а також реакцію суспільства на відповідні заходи влади.

Радянська преса: газети «Комуніст», «Вісті ВУЦВК» та журнали, наприклад, «Червоний шлях», друкували матеріали, присвячені культурним ініціативам радянської влади та ідеологічно обґрунтовували знищення «буржуазних» або «церковних» пам'яток.

Примітка: **Радянські газети 1920-х років** (<https://libraria.ua/collections/>)
Колекцію складають газети, видані у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Дніпрі, Сумах, Запоріжжі та ін. містах Радянської України у 20-х роках міськими та районними партійними, громадськими організаціями, професійними об'єднаннями. Окремі номери – за 1917-1919 рр. Матеріали видань висвітлюють процеси колективізації, розкуркулення, посівних, антирелігійної та хлібозаготівельної кампаній, проблеми політичного та соціально-економічного розвитку УСРР та Союзу РСР (після 1922 р.). Колекція налічує 155 назв видань від 1922 до 1926 рр.

Західноукраїнська преса: часописи, такі як «Діло», «Новий час», активно висвітлювали стан українських пам'яток під польською владою, а також просвітницькі ініціативи місцевої інтелігенції.

Примітка: **Міжвоєнна преса Галичини та Волині, Міжвоєнна преса Буковини** (<https://libraria.ua/collections/>)

Чотири найтиражованіші видання регіону – Czernowitzer Allgemeine Zeitung (Чернівецька загальна газета), Czernowitzer Morgenblatt (Чернівецький ранковий листок), Glasul Bucovinei (Голос Буковини) та Vorwärts (Вперед) – орієнтовані переважно на німецькомовне та румунськомовне населення, які видавалися в період між двома світовими війнами в Чернівцях. Колекція налічує 15983 випуски, публікації яких висвітлювали події суспільно-політичного, релігійного та економічного життя міжнародного та місцевого значення.

Україно- та польськомовні газети зі Львова, Луцька, Ярослава та Холма, що

видавалися в період між двома світовими війнами. Значну частину колекції складають номери газети «Діло» – провідного українського суспільно-політичного часопису Галичини національно-демократичного спрямування. Колекція налічує 58 назв видань від 1919 до 1939 рр.

Діаспорні видання: журнали «Свобода», «Український вісник» публікували статті про втрати вітчизняної спадщини й популяризували знання про українську культуру за кордоном.

8.2.4. Спогади й листування діячів культури

Особливу цінність мають спогади очевидців подій та кореспонденція українських культурних діячів:

Листування Михайла Грушевського, що відображає його зусилля з організації науково-дослідних установ і охорони історичних пам'яток у 1920-х роках.

Мемуари митрополита Андрея Шептицького, в яких висвітлено його роль у підтримці українських музеїв і релігійних пам'яток.

Спогади діячів діаспори, наприклад, Івана Багряного, які свідчать про популяризацію української культури в еміграції.

Отже, ці три групи джерел дозволяють відтворити комплексний образ стану культурної спадщини України в 1920-х–1940 році. Поєднання офіційних документів, громадських дискусій у пресі та особистих свідчень дає змогу не лише реконструювати події, а й оцінити їх значення для національної пам'яті. Можливість опрацювання спрощує роботу дослідників.

8.3. Методологічні підходи до дослідження.

Загальноісторична методологія, повсякденність. Використання міждисциплінарних методів: історико-культурного аналізу, джерелознавства, порівняльного підходу. Роль цифрових технологій у вивченні джерел

(оцифровані архіви, бази даних).

Висновки та пропозиції щодо подальших напрямків дослідження

1.Проведений огляд показує можливість здійснювати повноцінне дослідження.

2.Глибше вивчення джерел: можливо залучити оцифровані архіви діаспорних інституцій, доступ до яких зараз покращився.

3.Візуалізація матеріалу: розробка карт збережених/втрачених пам'яток та інфографіки про культурні процеси.

3. Аналіз конкретних діячів і прикладів: наприклад, внесок митрополита Андрея Шептицького чи наукових працівників діаспори.